

تدبیر بحران بی‌آبی در عمق زمین

گروه تاریخ و هویت: تابستان گرم و جیره‌بندی آب از مشکلاتی است که در یکی دودهه اخیر بسیار دربارۀ آن نوشته شده و امسال به مرحله هشدار رسیده است؛ البته قصه کمبود آب در مشهد یک قصه قدیمی است که می‌توان آن را در لابه‌لای سیاهه اسناد و مکتوبات کهن دید؛ مشکلی که هر چنددهه، باافزایش جمعیت زائر و مجاور حادث‌تر شده‌است؛ آن‌چنان‌که می‌بینیم هربار و در هر دوره حکومتی، بزرگی تلاش کرده است با ارائه راهکار یا تمهیداتی این مشکل را چندصباحی رفع و از این طریق نام خود را هم به‌عنوان خادم زائران آستان‌ملائک پاسبان حضرت‌رضا^ع ثبت کند. یک‌بار امیرعلیشیرنواویی در دوره تیموری با کشیدن آب چشمه‌گلسب (چشمه گیلان) می‌کوشد مشکل کم‌آبی مشهد را برطرف کند و دیگر بار شاه عباس با وقف آب نهرشاهی به‌دنبال رفع این معضل است و این کوشیدن در طول تاریخ سلسله‌وار ادامه می‌یابد. در نهایت اما کار به حفر چاه می‌رسد و کلنگ نخستین چاه عمیق مشهد برای رفع مشکل کم‌آبی ۱۴ مرداد ۱۳۲۴ خورشیدی به زمین می‌خورد. سطرهای بعدی روایت این ماجراست.

خشک‌سالی مشهد و حفر چاه عمیق در حرم مطهر

شکل گرفتن شهر مشهد بر بستر اراضی روستای قدیمی سناباد و رشد سریع آن، سبب شده‌است زیرساخت‌های آبی برای جمعیت روزافزون زائران و مجاوران کافی نباشد. به‌همین دلیل در طول تاریخ، افراد بسیاری کوشیدند با تزریق آب قنات‌های اطراف مشهد به محدوده حرم مطهر رضوی و محلات مشهد، مشکل تأمین آب را تا حدودی مرتفع کنند. در ابتدای کار، تأمین آب موردنیاز حرم مطهر رضوی و شهر مشهد از طریق قنات، راهکار مناسبی بود اما استفاده از این روش برای همیشه و به‌صورت مداوم ممکن نبوده است؛ زیرا در برخی سال‌ها خشک‌سالی به‌سرآغ مشهد و مناطق هم‌جوار آن می‌آمده و باعث افت آبدهی قنات‌هایی شده‌است. در این وضعیت، عملانمی‌شده روی قنات یا چشمه به‌عنوان منبع تأمین آب موردنیاز در حرم مطهر رضوی حساب‌کرد و مسئولان امر باید فکر دیگری می‌کرده‌اند. استفاده از چاه‌آب، از این‌زمان به‌عنوان یک راهکار جایگزین در دستور کار قرار گرفته‌است. مشهد به دلیل قرار گرفتن بر دشت آبرفتی و جلگه‌ای، ذخایر آب زیرزمینی مناسبی داشته که می‌شده است با حفر چاه به آن‌ها دسترسی پیدا کرد. هرچند بهره‌برداری از آب چاه برای آب‌رسانی به خیل زائران کار ساده‌ای نبوده، از طرفی شیوه جایگزین دیگری هم وجود نداشته‌است. این فرایند در ادامه سبب حفر چاه می‌شود اما به روایت سیاهه اسناد باقی‌مانده نخستین چاه عمیق در مرداد سال ۱۳۲۴ خورشیدی در حرم مطهر رضوی می‌شود.

البته جواد نوابیان رودسری، مشهدپژوه، درباره اینکه آیا چاه حفر شده در حرم رضوی نخستین چاه عمیق در مشهد است، نکته دارد و می‌گوید: «درباره اینکه اولین چاه‌آب در حرم مطهر رضوی چه زمانی حفر شده، حرف و حدیث زیاد است. هرچندکه این روایت، روایت اشتباهی نیست اما آوردن قید «نخستین» برای آن ناصواب به نظر می‌رسد. نگاهی به اسناد، عکس‌ها و نقشه‌های قدیمی حرم مطهر رضوی که عموماً مربوط به دوره قاجار و میانه عصر ناصری است، نشان می‌دهد استفاده از چاه برای تأمین آب حرم مطهر از مدت‌ها قبل متداول بوده است. عکسی از مسجد گوهرشاد در دوره قاجار و چود دارد که در آن، در ضلع جنوبی

محدوده‌ای که به «مسجد پیرزن» شهرت داشته است، اتاقکی چوبی به چشم می‌خورد، اتاقکی که پس از تطبیق مکانی‌اش با نقشه حرم مطهر رضوی در کتاب «مطلع‌الشمس» معلوم می‌شود که در واقع محل چاه‌آب مسجد گوهرشاد است، چاهی که هنگام بی‌آبی، از ظرفیت آن برای تأمین آب موردنیاز زائران و نمازگزاران استفاده می‌شده است.»

بااین‌همه، این چاه که از آن به‌عنوان نخستین چاه عمیق در حرم مطهر یاد می‌شود، توسط روس‌ها در ۱۴ مرداد حفر می‌شود اما روزنامه آزادی‌خبر آن را چهار روز بعد، یعنی در ۱۸ مرداد ۱۳۲۴ خورشیدی، منتشر می‌کند. در این خبر آمده است: «چون موضوع تهیه آب دست‌نخورده پاکیزه برای مصرف مؤسسات مختلف آستان‌قدس مورد نظر آقای منصور (علی منصور نایب‌تولیه آستان‌قدس رضوی) بوده و باارسال که شهر دچار بی‌آبی بود، این احتیاج شدت یافته، لذا مصمم شدند برای نگاه‌های آستان‌قدس تهیه آب نمایند. اوایل سال با آقای ابراموف، سرکنسول شوروی، مذاکره و آقای ابراموف برای هرگونه مساعدت فنی حفر چاه و تهیه آب با اسلوب جدید، قول مساعد دادند. لذا از اول خرداد حفر چاهی در کنار دیوار موزه شروع و اخیراً خاتمه یافت. عصر یکشنبه از طرف آستان‌قدس عده‌ای از محترمین برای

حیث آب شرب مصرفی اهالی به‌علت نداشتن موقعیت، دچار مضیقه است. با توجهاتی که سابقاً از طرف اولیای شهر و سایر اشخاص خیر درباره این موضوع مبدول گردیده ولی نتیجه‌ای که رفع نیاز کلیه ساکنین شهر را بنماید، حاصل نشده، لذا با مطالعاتی که اخیراً به عمل آمد، چون از طرف مقامات شوروی در تهران تبریز و قزوین اقدام در حفر چاه به عمل آمده و نتیجه گرفته شده بود، بنا به درخواست انجمن شهر مشهد و به‌منظور مساعدت و کمک به اهالی، کارکنان دولت شوروی در این محل به خرج خود این چاه را حفر و به ساکنین شهر اهدا فرمودند. شهرداری هم از این فرصت استفاده و درصدد تهیه وسایل موتور و پمپ و ساختمان منبع آب مورد ملاحظه برآمد.»

جالب‌است بدانید هزینه خرید موتور برای این چاه، پمپ و تلمبه آن را کارخانه خسروی تقبل می‌کند که در آن دوران ۷ هزار و ۵۰۰ ریال بوده است. محل نصب موتور و ساختمان منبع از بی‌کیی و پی‌ریزی و بتون‌ریزی جدار داخلی و آجرچینی قشر روبی و لوله‌کشی و... هم بر عهده شهرداری بوده است. جریده آزادی همچنین در ادامه این خبر می‌نویسد: «اکنون رومالی چاه به علت برودت زمستان انجام نشده، ولی امید می‌رود برای حفر چاه‌ها و ساختمان منبع آب‌ها، مشابه فعلی در سایر نقاط شهر هم انجام گیرد، به طریقی که رفع احتیاج همگان را بنماید. از آقای راشکف ویس، فنسول محترم شوروی که برای تهیه مقدمات عمل مزبور از هر جهت زحمات خستگی‌ناپذیری را تحمل نموده‌اند، تشکر می‌کنیم.»

● آب فراوان و نوید لوله‌کشی در شهر
به گفته خبرنگار روزنامه آزادی چاه حفر شده در میدان دقیقی

گذری بر روزگار از سر گذشته ساختمان بلدیۀ ارض اقدس
۷۴ سال عمارت شهرداری

شیرین سیدی-زهرّا تنها ساخت و توسعه عمارت چهارطبقه سفیدرنگ شهرداری مشهد واقع در میدان اصلی شهر، فرایندی بود که ۶۷ سال به طول انجامید؛ از خرید اراضی و آغاز ساخت در سال ۱۳۱۸ تا پایان ساختمان توسعه در سال ۱۳۸۵ خورشیدی. ساختمانی که اسکان در آن به حدود چهل سال اجاره‌نشینی و خانه‌به‌دوشی مدیران شهری پایان داد. گزارش بیش رو نقبی است بر تاریخ ساخت و روزگار از سرگذشته ساختمان شهرداری بر پایه اسناد «سامانه جامع اسناد تاریخ و توسعه شهر مشهد».

پس از اینکه شهرداری میدان ارگ را فروخت، در نیمه دوم سال ۱۳۱۸ خورشیدی، ساخت عمارت خود را آغاز کرد. طبق فهرست بناهای دوره رضاشاه در مشهد، ساخت عمارت شهرداری در میدان شاه (میدان شهدا) توسط مهندس پلاک (احتمالاً اهل آلمان) و تحت سرپرستی معزز عطاردی، رئیس ساختمان مشهد، در مساحت حدود ۱۵۵ هزار مترمربع آغاز شد و تا یک سال بعد ادامه داشت اما حوادث سال ۱۳۲۰ خورشیدی، یعنی آغاز جنگ جهانی دوم و اشغال ایران و مشهد توسط قوای متفقین سبب شد فعالیت‌های عمرانی تحت تأثیر این رویداد قرار بگیرد و اولویت‌های مملکت و البته شهر مشهد تغییر کند. به همین دلیل این ساختمان ناتمام ماند.

توصیف نوه سالار مؤید، دومین شهردار مشهد، در تابستان ۱۳۲۰ از این ساختمان، گویای احوال آن است؛ حسین مسعودی که در این زمان دانشجویی جوان بود و پس از سیزده سال به مشهد بازمی‌گشت، بالاخیابان آن روزگار را چنین توصیف کرده‌است: «وارد بالاخیابان می‌شویم... مقداری پیش می‌رویم؛ به میدانی می‌رسیم که در یک طرف میدان عمارت بتنی مسلح نیمه‌کاره‌ای دیده می‌شود. شنیدیم که برای یکی از ادارات دولتی ساختمان می‌شود، ولی بعدها به ما گفتند که می‌خواسته‌اند برای تمام ادارات دولتی در این نقطه شهر جا بسازند و گویا این نقشه به هم خورده است. در وسط میدان مجسمه‌ای در لفافه پیچیده، دیده می‌شود. می‌گویند مجسمه اعلی حضرت است و وقتی افتتاح خواهد شد که این میدان و خیابان‌های اطرافش سروصورتی بگیرد. این‌طور که من می‌بینم تا ۱۰ سال دیگر هم افتتاح نمی‌شود.»

این ساختمان بتونی که در سمت شرقی و مرکزی (حاشیه خیابان ارگ و میدان مجسمه) در دو طبقه و در بخش غربی (خیابان دانشگاه) در چهار طبقه ساختمان شده بود. تا پایان دهه ۲۰ خورشیدی به همان صورت رها شد. البته در سال ۱۳۲۶، پس از رفتن ارتش شوروی، تلاشی برای اتمام این مجسمه صورت گرفت ولی به جایی نرسید تا اینکه اسد... قهرمان، شهردار مشهد، از آبان ۱۳۲۸ تا بهمن ۱۳۲۹، آگهی مناقصه تکمیل بخش شرقی این عمارت را در ۲۹ تیر ۱۳۲۹ خورشیدی منتشر کرد. پیروزی این مناقصه، پدری که شهرداران مشهد پس از انقلاب اسلامی بود، «علی اکبر عصاران دربان»، پدر محمد عصاران دربان (شهردار مشهد در سال‌های ۱۳۶۶ تا ۱۳۶۸ خورشیدی)، او قرارداد اتمام دواشکوب (طبقه) سمت شرقی عمارت جدید شهرداری را روز ۲۴ شهریورماه با شهردار وقت مشهد بست. این مقطعه‌کار که خود مالک کوره آجرپزی هم بود، توافق کرد با بهای ۶۷۰ هزار ریال طی چهارماه و نیم این قسمت را تکمیل کند. از سوی شهرداری نیز مهندس «زینل‌نیا» ناظر اجرای این پروژه بود. طبقه اول ساختمانی که به او سپرده شد در مرحله سفت‌کاری و طبقه دوم آن تنها به صورت نیمه‌کاره دیوارچینی شده بود.

یکی از چالش‌های مقاطعه‌کار و مسئولان شهرداری کیفیت آجرهای به‌کاررفته بود، موضوعی که حتی به تعطیلی موقت پروژه هم انجامید. ۲۰ هم‌راه که هنوز یک ماه از آغاز کار نگذشته بود، مهندس‌ان شهرداری به سبب کیفیت مصالح به‌کاررفته در آجرچینی توسط مقاطعه‌کار از ادامه کار تا تأمین مصالح مرغوب جلوگیری می‌کنند. البته تا دو روز بعد این توقف عملیات ساختمانی فقط محدود به بخش آجرچینی پروژه می‌شود و آهک‌مالی ادامه می‌یابد.

در نهایت ۱۲ آبان‌ماه و پس از تغییر آجرهای تهیه‌شده، این فرایند هم مجدد آغاز می‌شود و تا پایان آذرماه این بخش مهم طرح تقریباً به پایان خود می‌رسد ولی سرمای هوا سبب می‌شود دیگر اقدامات محقق نشود.

بنابراین یک بار مدت قرارداد تا پایان سال ۱۳۲۹ تمدید می‌شود ولی از آنجاکه بخش‌های باقی‌مانده همچون رومالی ساختمان و رنگ‌آمیزی برای قوام یافتن، نیاز به آب‌وهوای مناسب داشت، به‌ناچار بار دیگر این قرارداد را تمدید می‌کنند. در کنار این عوامل که گلايه شهرداری را از زمان بندی نامناسب مقاطعه‌کار در بی داشت، عصاران نیز از پرداخت نشدن بموقع صورت وضعیت‌ها و همچنین تصمیم یک‌باره برای بتون‌ریزی کف که زمان پروژه را افزایش می‌داد شکایت داشت. از ۲۸ فروردین ماه عبدالوهاب اقبال مسئولیت شهرداری مشهد را به عهده می‌گیرد. او در اولتیماتومی به پیمانکار از او می‌خواهد ساختمان را تا نیمه‌اردیبهشت‌ماه تحویل دهد. از طرف دیگر، مناقصه لوازِم برقی (از سیم و کلید و پریز تا لوسترو و زنگ اخبار) ۳۱ فروردین ماه برگزار و ۱۱ اردیبهشت‌ماه قرارداد بالکتربیکی نورافشان بسته می‌شود. مناقصه در و نرده‌های عمارت هم روز ۱۸ اردیبهشت برگزار شد. بنابراین این زمان هم محقق نگشت. پس از این اقدام، در تیرماه رنگ‌آمیزی ساختمان هم انجام شد و در نهایت سوم مردادماه ۱۳۳۰، پیمانکار اتمام پروژه را اعلام کرد. روز دهم مردادماه هم مقرر می‌شود که شهرداری به ساختمان جدید منتقل شود، اما پیمانکار می‌خواهد کمیسیون تشکیل و طی آن تحویل موقت انجام شود. این کمیسیون صبح روز جمعه، ۱۲ مردادماه، در محل عمارت برگزار و ساختمان تحویل شهرداری و عصر همان روز هم اثاث‌کشی به ساختمان جدید انجام می‌شود. ۱۳ مردادماه ۱۳۳۰ شهرداری به ساختمان جدید نقل مکان کرده بود. در این تاریخ عبدالوهاب اقبال، نامه‌ای به انجمن شهر نوشته و به این انتقال اشاره کرده‌است. روزنامه خراسان نیز خبر نقل مکان شهرداری را چنین نوشته است: «ساختمان جدید که برای شهرداری از چندی قبل بنا شده است، چون قسمتی از آن فعلاً نیازمندی شهرداری را مرتفع می‌سازد، خاتمه یافته است، لذا در آخرین ساعت [کاری] روز پنجشنبه، ۱۱ مرداد، شهردار تصمیم انتقال شهرداری را به عمارت جدید گرفت و بعدازظهر پنجشنبه و جمعه تمام تشکیلات اداری و کلیه شعبات شهرداری به محل جدید انتقال یافت و این سرعت عمل و فعالیت در شهرداری بی‌سابقه بود.»

به این ترتیب در یک عصر گرم جمعه، طلسم ساختمان شهرداری شکسته می‌شود و بالاخره مسئولان شهری مشهد در ساختمان متعلق به خود اسکان می‌یابند. پس از این در چند مرحله تکمیل و توسعه این ساختمان ادامه پیدا می‌کند. در نیمه دهه ۴۰ قرن ۱۴ خورشیدی بخش غربی تکمیل و در پایان دهه ۴۰ دو طبقه فوقانی بخش شرقی ساخته می‌شود. در اوایل دهه ۸۰ نیز ساختمان توسعه را در پشت این ساختمان آغاز می‌کنند که شرح هر کدام از آن‌ها خود برگی از خاطرات این ساختمان ۹۶ ساله است.

با سیاس از
سیدمهدی
سیدقطبی
جواد
نوابیان رودسری
و سید مهدی
سیدی فرخ‌د

تلاشی از چاه حفر شده در مسجد گوهرشاد که برای پاکیزگی آب روی آن ریوخته‌اند

میدان دقیقی با همان فلکه آب در دهه ۵۰ قرن ۱۴ خورشیدی